

ДОІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ СУБСТРАТИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ГЕРМАНСЬКИХ МОВ У СВІТЛІ НОВІТНІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті здійснено короткий критичний огляд результатів вивчення неетимологізованих лексем слов'янських та германських мов у поєднанні з авторським дослідженням лексики невідомого походження сучасної англійської мови. Припускається належність виявлених лексичних одиниць до гетерогенних доіндоєвропейських субстратів.

Ключові слова: лексика невідомого походження, доіндоєвропейський субстрат, фонетична типологія, культурна місія, кавказький компонент.

Ідея наявності доіндоєвропейського субстрату в сучасних європейських мовах пройшла довгий і складний шлях від розпливчастих гіпотетичних тверджень окремих учених першої половини ХХ ст. (А. Мейє, В. Махек, С. Младенов та ін.)¹ до чітко структурованих етноцентричних концепцій останніх 10–15 років (Ю. Л. Мосенкіс, О. В. Маловічко, С. В. Конча)², що змушують докорінно переглянути низку постулатів сучасної індоєвропеїстики.

В етимологічних дослідженнях середини та другої половини ХХ ст. тією чи іншою мірою припускається доіндоєвропейське (праєвропейське, карпато-балканське, середземноморське, малоазійське) походження потужного шару лексики слов'янських, германських та кельтських мов.

У комплексному дослідженні, що його було присвячено лексичним відповідностям між слов'янськими, балтійськими та германськими мовами, А. П. Непокупний, Н. М. Биховець, І. Р. Буніятова та ін., приєднуючись до авторитетних італійських неолінгвістів А. Тромбетті й В. Пізані, звертають увагу на той факт, що низка слов'яно-балто-германських паралелей в основній лексиці мають остаточно не з'ясоване доіндоєвропейське походження, що дає підстави припускати можливість субстратного впливу³.

Автори двох найсолідніших етимологічних словників польської мови А. Брюкнер та Ф. Славський також розглядають ряд лексем як такі, що мають

¹ Див., наприклад: *Мейє А.* Основные особенности германской группы языков.— М., 2003.— С. 63, 73, 141; *Махек В.* Recherches dans le domaine du lexique balto-slave // *Spisy filosofické.*— Врно, 1934.— С. 37.— Р. 9–10.

² Див., зокрема: *Мосенкіс Ю. Л.* Проблема реконструкції мови трипільської культури : Докт. дис.— К., 2002.— 425 с.; *Маловічко О. В., Мосенкіс Ю. Л.* Про кавказький субстрат у германських мовах // *Мова та історія.*— К., 1998.— Вип. 41.— С. 15–17; *Конча С. В.* Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1999.— 19 с.

³ *Общая лексика германских и балто-славянских языков / Отв. ред. А. П. Непокупный.*— К., 1989.— С. 117–118.

сумнівне походження (див.: Brückner; Sławski⁴). Перший припускає доіндоевропейське, або, за його власною термінологією, «передарійське» походження для назв *вола, цапа, барана, Вісли* тощо (Brückner, 53).

Український мовознавець Ю. Л. Мосенкіс зауважує, що значна кількість елементів ономастичної лексики української мови, а також низка типологічних явищ не знаходять індоєвропейського пояснення і їх походження залишається невизначеним⁵.

Починаючи з 70-х рр. минулого століття, як у зарубіжному, так і у вітчизняному мовознавстві у підході до проблеми субстрату сформувалися дві діаметрально протилежні тенденції: з одного боку, маємо відмову від поняття субстрату або піддання сумніву доцільності його використання, а з другого — перебільшення ролі й абсолютизацію субстрату, беззастережне прийняття його виникнення і впливу, зумовлених суто біологічними, генетичними причинами, незалежними від соціальних умов розвитку мовних процесів, у даному випадку — взаємодії мов. Перший погляд яскраво ілюструє вислів Р. Фаукеса: «Що ж стосується таємничої атавістичної сили давніх субстратів, то вона видається оповитою надто густим туманом, щоб можна було вести наукове спостереження: є лише можливість будувати усілякі ... припущення. ... Теорія субстрату досі залишається винятково хисткою основою для будь-якого пояснення»⁶.

Останньою тезою, очевидно, глибоко перейнявся академік О. М. Трубачов, посприявши насиченню «Етимологічного словника слов'янських мов» зневажливими коментарями типу «не піддається контролю “праєвропейська” етимологія Махека» (ЕССЯ, 1, 194), «дивіться інші “праєвропейські” етимології автора, від яких він потім відмовився» (ЕССЯ, 8, 137), «у посмертному виданні його [Махека] словника висловлюються елементарно неприйнятні думки» (ЕССЯ, 10, 110) на адресу альтернативних етимологій відомих славістів В. Махека й К. Оштіра, які активно займалися пошуком доіндоєвропейських елементів у лексичному складі слов'янських мов. Цікаво, що доіндоєвропейське походження деяких лексем визнають навіть ті лінгвісти, яких аж ніяк не можна зарахувати до прибічників теорії доіндоєвропейського субстрату. Зокрема, автори (ЕССЯ) на чолі з російським мовознавцем О. М. Трубачовим, аналізуючи праслов'янський лексичний фонд, дійшли висновку, що такі слова, як **bara* «болото, калюжа» (ЕССЯ, 1, 153) і **makъ* «мак» (ЕССЯ, 17, 149) не етимологізуються на індоєвропейському ґрунті, а отже, можуть розглядатися як мовні релікти, які залишилися у спадок від доісторичного (тубільного, автохтонного) населення Європи. Однією з найменш критичних щодо неіндоєвропейських етимологій є словникова стаття, присвячена лексемі **lъnъ* «льон» (ЕССЯ, 17, 87).

З іншого боку, спостерігаємо надмірне захоплення теорією доіндоєвропейського субстрату з боку вже згаданих учених Ю. Л. Мосенкіса, О. В. Маловічка, С. В. Кончі та ін., які значною мірою перебувають під впливом так званої яфетичної теорії, висунутої на початку ХХ ст. академіком М. Я. Марром, у ставленні до наукового доробку якого, на нашу думку, треба позбутися низки усталених стереотипів. Ідеться передусім про реабілітацію ранніх праць видатного кавказознавця, написаних ще до складення його хибного «палеонтологічного» методу, в основу якого було покладено горезвісний «чотириелементний» аналіз, що

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

⁵ Мосенкіс Ю. Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2002. — С. 1.

⁶ Фаукес Р. Английская, французская и немецкая фонетика и теория субстрата // Новое в лингвистике. — М., 1972. — Вып. 6. — С. 342–343.

зіпсував пізні здобутки вченого і поставив значну частину його спадку за межі робочого ходу науки. Ранні праці було поховано під методом та одіозністю, що оточує ім'я Марра в цілому, і забуто, на думку деяких сходознавців, незаслужено. Як слушно зазначає академік Ш. В. Дзідзігурі, «...навіть у пізніх працях Марра є етимології, які забуті, але були повторені й досі повторюються іншими вченими без посилань на Марра... Багато етимологічних ідей Марра просто чекають на свою розробку»⁷.

Безперечним є той факт, що саме академік М. Я. Марр випередив сучасних істориків та археологів, які пишуть про появу кавказьких племен із культурною місією в доісторичній Європі, про що свідчить наявність в англійській мові слідів іберійської мови перших поселенців на Британських островах. Починаючи з 80-х рр. XX ст. вчені дедалі впевненіше заявляють про потужний кавказький компонент баскської та етрусської мов⁸, які досі в більшості джерел відносять до генетично ізольованих (ЛЭС, 70, 490–491).

З огляду на зазначене, можемо стверджувати, що зважене ставлення до використання кавказько-баскологічної спадщини М. Я. Марра принесе лише користь науці XXI ст.

Етимологічне дослідження архаїчної української гідронімії виявляє низку доіндоевропейських субстратних елементів — гіпотетично як егейських (*Буг, Лета*), так і кавказьких (*Ворскла, Ібр*).

Промовисті свідчення на користь доіндоевропейського субстрату слов'янських мов дають не лише загальні і власні назви (особливо українська гідронімія), а й фонетична типологія, на вагомій ролі субстрату у витворенні якої наголошував ще А. Мейє⁹.

На особливу увагу заслуговує чітко структурована концепція Ю. Л. Мосенкіса, який ґрунтовно дослідив проблему походження, вияву і функціонування доіндоевропейського субстрату в сучасній українській мові, здійснивши системну реконструкцію мови трипільської культури, що до цього вважалося неможливим з огляду на відсутність писемної традиції та прямих мовних свідчень в епоху існування культури Трипільля-Кукутені. Мовознавцем запропоновано та успішно застосовано метод прамовної реконструкції на основі новаторського прийому «речей і слів», що дозволяв відновити зниклу мову, спираючись на пам'ятки матеріальної культури та інші історико-археологічні свідчення. У ході дослідження наукове підтвердження дістала гіпотеза виникнення праслов'янської мови внаслідок накладання індоевропейських діалектів на трипільський мовний субстрат відкритоскладового типу. Результати реконструкції Ю. Л. Мосенкіс виклав у книзі «Мова трипільської культури» (К., 2001), а також у «Трипільському прасловнику української мови» (ТПСУМ) та численних публікаціях. Водночас, на нашу думку, подальшого уточнення й обґрунтування потребує етимологія низки розглянутих у ТПСУМ лексем, а саме *кермо* (с. 24), *кінь* (с. 26), *крісло* (с. 33), *марга* (с. 40), *мідь* (с. 44), *орь* (с. 48), *Оскіл* (с. 48), *Убідь* (с. 61), *Хорол* (с. 64). Фантастичним видається припущення про кореляцію слова *мухомор* із догрецьким субстратним **mykes* «гриб» і відповідно назвою столиці балканської культури II тис. до н. е. міста *Mykenai* «Мікени», що нібито пов'язані

⁷ Дзидзігурі Ш. В. Баскония глазами Н. Я. Марра (вступительная статья) // Марр Н. Я. Баскско-кавказские лексические параллели.— Тбилиси, 1987.— С. 7.

⁸ Маловичко А. В., Козырский В. Г., Учанеишвили В. В. Опыт исследования этрусской лексики // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества.— 2007.— № 3. Т. 1.— С. 12–17.

⁹ Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании.— М., 1954.— С. 68–69.

на з культовою практикою вживання грибів, які містять галюциногени (с. 46). Прозорість походження вищезгаданої назви отруйних грибів від праслов'янського **тихоторь* (основоскладання на базі індоєвропейських коренів) не викликає жодних сумнівів (ЕСУМ, III, 543; ЭССЯ, 20, 176).

Пропонована нижче інформація є спробою автора цієї статті розпочати самостійний пошук неетимологізованих лексем у сучасній англійській мові — мові народу, історія якого тісно пов'язана з мовним світом передісторичної Європи, а отже, становить для майбутнього етимолога неабиякий інтерес з погляду доіндоєвропейського субстрату, що допоможе глибше зазирнути в сиву давнину й краще зрозуміти наші витoki.

Найґрунтовніші етимологічні дослідження лексичного складу англійської мови здійснено трьома видатними вченими ХХ ст. К. Оніонзом, Р. Барнхартом та Е. Кляйном (див.: ODEE; BDE; Klein).

Опрацювання нами академічного «Оксфордського етимологічного словника англійської мови» за редакцією К. Оніонза дало змогу виявити близько 2 тис. неетимологізованих (невідомого або сумнівного походження) лексем, серед яких чимало культурних термінів, звуко символічних утворень, жаргонізмів із пізньою писемною фіксацією, а також запозичень із мов американських індіанців, що не можуть служити джерелом вивчення доіндоєвропейського субстрату.

Словник містить майже 600 лексичних одиниць, що не мають надійних індоєвропейських відповідників за межами германських мов. Вилучивши з цього числа звуко символічні утворення та жаргонізми, отримуємо 350 лексем, які умовно можна поділити на такі основні тематичні групи (у дужках вказано кількість слів): 1) рослинний світ (28): *dill* «кріп», *heather* «верес»; 2) тваринний світ (52): *dog* «собака», *horse* «кінь»; 3) навколишнє середовище, предмети і явища природи (30): *beach* «пляж; галька на узбережжі», *brine* «морська піна»; 4) суспільне життя, побут (93): *bed* «ліжка», *tow* «стіг або скирта сіна»; 5) частини тіла, рештки, хвороби та виділення живого організму (27): *back* «спина; зад», *nape* «потилиця»; 6) дієслова на позначення активної дії (65): *drink* «пити», *run* «бігти»; 7) якісні прикметники (30): *hot* «гарячий», *slender* «стрункий».

Лексика, представлена у наведених семантичних групах (325 слів), охоплює понад 90 % 350-слівного списку, складеного за словником К. Оніонза, і відзначається значним ступенем автохтонності (особливо це стосується перших трьох тематичних груп). Архаїчний характер назв, пов'язаних із позначенням рельєфу місцевості, а також реалій флори і фауни, неодноразово підкреслювали дослідники¹⁰, що на тлі відсутності індоєвропейських праформ (для 158 лексем (45 %) реконструйовано лише спільногерманські праформи) дає підстави розглядати таку лексику в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Після виходу в світ етимологічного словника за редакцією К. Оніонза лексика невідомого походження не піддавалася системному аналізу в західних академічних виданнях, про що свідчить відсутність оригінальних тлумачень у «Короткому етимологічному словнику англійської мови» за редакцією Т. Хоуда (див.: CODEE). Поодинокі спроби незалежного аналізу походження етимологічно «важких» лексем знаходимо у студіях Е. Кляйна й Р. Барнхарта (див.: Klein; BDE), проте, хай як не прикро це констатувати, усі вищезгадані автори припускаються спільної помилки, коли стикаються зі звуко символічними утвореннями (ідеофонами) типу *bob* «жмуток», *dodge* «ухилитися», *jink* «швидкий поворот»

¹⁰ Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата.— К., 1989.— С. 44, 50; Ваганов А. Д. Славяно-нахские лексические параллели.— Грозный, 1994.— С. 38.

тощо: вчені не розглядають їх як особливу категорію лексики, що функціонує за власними універсальними законами, а намагаються трактувати ідеофони як звичайні слова — то визнаючи свою безпорадність у реконструкції праформ, то застосовуючи до них звукові закони та всю процедуру порівняльно-історичної етимологізації, хоч ідеофони цього не потребують і в такий спосіб не пояснюються. Універсальність звуко символізму переконливо доведено спеціальними дослідженнями та підтверджено думкою впливових компаративістів¹¹.

У вітчизняній літературі переважно натрапляємо на явно тенденційні спроби тлумачення лексем нез'ясованого походження в германських мовах. Особливе занепокоєння викликає одна з останніх праць Ю. Л. Мосенкіса «Кавказькі мови в Давній Британії та Німеччині», в якій автор робить надто сміливі зіставлення. Не будучи фахівцем із германських мов, він пропонує сумнівні (хоч і не безнадійні) басксько-кавказькі паралелі до тих англійських слів, які мають досить надійну індоевропейську етимологію, напр.: *path* «стежка», *thick* «товстий», *walk* «гуляти»¹² (пор. Klein, 540, 761, 820). Не викликають особливих заперечень картвельсько-баскські паралелі до англійських *girl* «дівчина»; *body* «тіло» і *dog* «собака». Зближення останнього слова з баскським *u-dagara* «видра» (буквально «водяний собака») справді варте уваги, адже англ. *dog* не має задовільного індоевропейського пояснення.

Найбільше в аналізованій статті дивує запропонована Ю. Л. Мосенкісом етимологія англійського слова *puss* «кіт», яке мовознавець зближує з баск. *potzo* «великий собака»¹³. Читаючи подібні зразки лінгвістичної магії у стилі М. Я. Марра, мимоволі згадуєш слова авторитетного індоевропейця В. І. Абаєва, який, усвідомлюючи розгул волюнтаризму й сваволі семантичних припущень в етимологічній літературі, дійшов висновку, що «історична семасіологія ще далека від того, щоб називатися наукою у справжньому розумінні цього слова»¹⁴. Керуючись нестримним бажанням вбачати доіндоевропейський субстрат не лише там, де він є, а й там, де його немає, Ю. Л. Мосенкіс намагається поєднати не поєднуване. Цілковита неспроможність виведення англ. *puss* з баск. *potzo* пояснюється кількома причинами. По-перше, спільної семи «свійська тварина», на нашу думку, недостатньо, адже кішка й собака кардинально різняться як за зовнішнім виглядом, фізичними параметрами, поведінкою, так і за часом появи й функціональним призначенням в оселі доісторичної людини¹⁵. По-друге, щоб стверджувати правомірність запропонованого семантичного розвитку, Ю. Л. Мосенкіс мав би навести приклади семантичних переходів на зразок «собака > кішка» або, скажімо, «кішка > миша» у мовах різних груп. Як слушно зауважує В. І. Абаєв, «повторюваність певних семантичних переходів у різних мовах для етимолога — найважливіший, якщо не єдиний дороговказ у складному лабіринті історичної семасіології»¹⁶. По-третє, як переконливо показано в етимологічних джерелах, англ. *puss* є звуконаслідувальним утворенням із численними докладними відповідниками у значенні «кіт» у мовах різних груп та

¹¹ Левицкий В. В. Семантика и фонетика.— Черновцы, 1973.— 100 с.; Воронин С. В. Основы фоносемантики.— Ленинград, 1982.— 244 с.; Абаев В. И. Как можно улучшить этимологические словари // Этимология 1984.— М., 1986.— С. 17–19.

¹² Мосенкіс Ю. Л. Кавказские языки в Древней Британии и Германии // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества.— 2007.— № 3. Т. 1.— С. 9.

¹³ Там же.

¹⁴ Абаев В. И. Знач. праця.— С. 20.

¹⁵ Морган Ж. де. Доисторическое человечество.— М.; Ленинград, 1926.— С. 168–169.

¹⁶ Абаев В. И. Знач. праця.— С. 22.

сім'ей: голл. *roes* і *pius*; ірл., шотл. і швед. діал. *pus*, алб. *pišo*, рум. *pisică*, лит. *piž*, афган. діал. *pusha*, таміл. *pusie*, *pusei* та ін. (Klein, 604; Skeat, 422; Weekley, II, 1175). Інакше кажучи, у випадку з англ. *russ* ідеться про незалежну елементарну або, що менш імовірно, міжродинну генетичну спорідненість (якщо припустити, що ми маємо справу з рефлексациєю давньої імітативної основи, утворення якої сягає часів ностратичної прамовної єдності), але аж ніяк не про субстратний вплив.

Усе зазначене вище жодним чином не применшує наукової цінності проаналізованих етимологічних розвідок, проте застерігає від небезпеки як цілковитого заперечення, так і надмірного захоплення пошуками слідів доіндоєвропейського субстрату на користь зваженого ставлення до цієї теорії. Залишаючи за собою право не погоджуватися з конкретними етимологіями, ми підтримуємо загальний напрям етимологічних пошуків, в основі яких — визнання факту культурної місії кавказьких народів у доісторичній Європі, а також тези про басксько-кавказьку прамовну єдність, що здобуває дедалі потужнішу доказову базу у світлі новітніх наукових досліджень.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2006.— Т. 1–5.
ЛЭС	— Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— 685 с.
ТПСУМ	— Мосенкіс Ю. Л. Трипільський прасловник української мови.— К., 2001.— 80 с.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974–2007.— Вып. 1–33.
BDE	— The Barnhart Dictionary of Etymology / R. K. Barnhart (ed.).— New York, 1988.— 1284 p.
Brückner	— Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1974.— 808 s.
CODEE	— The Concise Oxford Dictionary of English Etymology / Ed. by T. F. Hoad.— Oxford ; New York, 1986.— 552 p.
Klein	— Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language.— Amsterdam ; London ; New York, 1971.— 844 p.
ODEE	— The Oxford Dictionary of English Etymology / Ed. by C. T. Onions.— Oxford ; New York, 1966.— 1026 p.
Skeat	— Skeat W. A Concise Etymological Dictionary of the English Language.— Oxford, 1984.— 664 p.
Sławski	— Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1952–1982.— Т. 1–5.
Weekley	— Weekley E. An Etymological Dictionary of Modern English.— New York, 1967.— Vol. 1–2.— 1660 p.

S. V. BORSHCHEVSKY

PRE-INDO-EUROPEAN SUBSTRATUM OF SLAVIC AND GERMANIC LANGUAGES IN THE LIGHT OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH

In the article a brief critical review of the vocabulary of unknown origin studies in Slavic and Germanic languages is given combined with preliminary results of the author's research into the above category of words in modern English. It is presupposed that the vocabulary specified belongs to the heterogeneous Pre-Indo-European substratum.

Key words: vocabulary of unknown origin, Pre-Indo-European substratum, phonetic typology, cultural mission, Caucasian component.